

„Життя кожної людини є історія та
відгук часів минулих“

В. Шекспір

ІСТОРИЧНЕ ТАО

Друга половина XVI століття, доба Єлисавети Тюдор в Англії, є період переможного й урочистого наступу капіталу торговельного. Поширюючи ринки, де можна було б збувати свої вироби й діставати потрібну сировину, Англія єдиного мала тоді могутнього ворога. владаря над морями — Еспанію. І протягом довгого часу це був небезпечний конкурент у колоніальній політиці. Але кінець - кінцем „непереможну Армаду“ переможено, і від того часу нестримно широко закладає Англія колоніальні бази в усіх частинах світу — влада над морями перейшла до неї. Єлисавета не шкодувала коштів на віддалені морські експедиції. Згадаймо, приміром, експедицію Джона Гавкінса, цього піонера англійської торгівлі в Америці, і експедицію Френсіса Дрека, що року 1577, об'їхавши ріг Горн, проплив повз береги Чілі та Перу, а потім повз ріг Доброї Надії, зробивши першу кругосвітню подорож; експедицію Фробішера, що відкрив Лабрадор та гирла Гудсону. Помалу

забирає Англія в свої руки світову торгівлю, доходячи стану домінантного: англійські торговці монополізують вивіз багатьох виробів, англійські кораблі заходять не лише в порти французькі та голландські, але й у Балтику та Середземне море, заходять і в Північне море, Біле, до Архангельська, відкриваючи морський шлях до Росії, тодішньої Московії. Крім цього, нові також здобуто ринки—Варварійські володіння, острови Адріатики, почасти Персію, Канарські острови, Гвінею — джерело піску золотого та кости слонової, а насамперед невільників, що їх продавалось в Америку.

Рівнобіжно з таким розвитком торговельного капіталу і в наслідок його піднеслася роля міст, особливо приморських, як Лондон та Брістоль. Добробут середніх верств населення, земельної аристократії та торгової, підвищується, а поряд цього помічаємо ми й виразну павперизацію. Зміна аграрних відносин, аграрний переворот, неминучий підчас переходу від старої феодально-сеньйоріальної системи до нового земельного укладу, мав своїм наслідком знеземелення й зубожіння чималої частини селянства.

До павперів переходили селяни, що, будучи виселені з панських посіlostей, не находили собі роботи на виробництвах, ті салдати й матроси, що повернулися з походів, а також і ремесники та робітники, викинуті на брук у

наслідок тимчасових, але частих криз. Найкраще ілюструють ріст цієї павперизації статистичні дані про безпритульних - бродяг у місті Лондоні за часів Єлисавети. У столиці Англії налічувалось за Єлисавети 50.000 безпритульних - бродяг, що становить приблизно більш, як одну четверту частину населення столиці. Це сумне явище дуже дошкуляло владущим, і вживали вони різних заходів, щоб його якось пом'якшити. І пом'якшували своїм звичаєм. За Генріха VIII покарано щось 72.000 чоловіка за грабування та крадіжки. І часто незадоволення вибухало в одвертих народніх повстаннях і розрухах.

Гострі суперечності й протилежності є звичайне для того часу явище: новий бо світ поставав тоді із старого феодального, багатства допливали в країну, а в ній гибіли й мерли голодною смертю зігнані із своїх земель селяни. І все було хистке, невикінчене, все було в процесі формування в цьому новому світі: життя розкривало широкі перспективи, широкі можливості.

Це буяння, це життя, виповнене контрастами, багате на виразні й таємні перевороти, на боротьбу різних тенденцій, природно, відбилось і в літературі тих часів. Багато видатних імен можна назвати з цієї доби, більш як двісті письменників і поетів, чимало вчених із різних галузей і царин науки. Але жоден з літературних

діячів доби тієї не залишив такого впливу й сліду по собі, як той, чиї твори дійшли до нас з ім'ям Вільям Шекспір. З творів цих черпали надхнення своє чимало поетів, композиторів, мистців. Трагедії його протягом трьох із половиною віків не сходять із сцени не лише культурних і передових народів. Його мова, його творчість є об'єкт невинних і невтомних дослідів людей науки: істориків, письменників, психологів — всім твори Шекспірові дають багатий матеріал.

ШЕКСПІР

Питання про те, хто був саме Шекспір, є суто актуальне питання, бо дослідження останніх часів освітлюють багато загадкового й раніше незрозумілого.

Традиційна біографія Шекспіра сходиться ось на що.

Народився Вільям Шекспір наприкінці квітня 1564 року в містечку Стратфорд на Евоні. Батько його Джон торгував сільсько-господарськими продуктами, продавав хліб, м'ясо. А що до матери, Мері Шекспір, ми знаємо одно: це була жінка, очевидно, без освіти, бо там, де їй доводилось підписуватись, на офіційних документах, вона ставила крапку. В цьому Стратфорд — а це було маленьке містечко з насе-

ленням лише в 1.500 чоловіка — минули перші вісімнадцять - дев'ятнадцять років життя Шекспіра. Років семи-восьми Шекспіра віддано до стратфордської школи; це була „граматична школа“, що наближалась до колишньої нашої гімназії — там вивчали мови класичні й літературу. Очевидно, з Шекспіра був не дуже старанний учень, бо, як каже письменник Бен Джонсон, ця школа дала Шекспірові „трохи латини, а ще менше грецької мови“. Закінчивши школу на чотирнадцятому - п'ятнадцятому році, Шекспір лишається деякий час у сем'ї, допомагаючи батькові. На сімнадцятому році життя Шекспір одружується з Анною Гесуе, що була на вісім років старша від нього, і в травні 1583 року народилась йому дочка Сузанна, а року 1585 близнята — син Гамнет і дочка Юдіт. Щось між 1585 — 1587 роками Шекспір переїздить до Лондону, лишаючи сем'ю в Стратфорді; в Лондоні через свою недосвідченість потрапив Шекспір у компанію не дуже порядних людей — браконьєрів. Подробиць про перші п'ять - сім років життя в Лондоні зовсім немає. Але, безперечно, Шекспір мав звязки з театром, а дедалі відзначився, як талановитий актер. Можливо, що спочатку Шекспір доглядав лише за кіньми відвідувачів або був за суфлера. З 1592 року починається літературна слава Шекспіра, як автора драми „Генріх VI“. Після неї, не

облишаючи кар'єри актера, Шекспір дає ряд шедеврів. До 1591—1592 років належать: „Тіт Андронік“, „Генріх VI“, „Два веронці“, „Комедія помилок“, „Даремні зусилля кохання“, „Ромео та Джульєта“; до 1594 — „Приборкана непокірна“, „Король Річард III“; до 1595 — „Венеціянський купець“, „Сон літньої ночі“; до 1596 — „Король Джон“, „Король Річард II“; до 1597 — „Король Генріх IV“, „Кінець вінчає справу“; до 1598 — „Король Генріх IV“ (II частина); до 1599 — „Багато галасу знечев'я“, „Король Генріх V“; до 1600 — „Віндзорські кумасі“; до 1601 — „Дванадцята ніч“, „Як вам це до смаку“; до 1602 — „Гамлет“; до 1603 — „Юлій Цезар“, „Міра за міру“; до 1604 — „Отелло“; до 1604—1605 — „Король Лір“; до 1606 — „Макбет“; до 1607 — „Тімон Атенський“; до 1608 — „Антоній і Клеопатра“, „Перікл“; до 1609 — „Троїл і Крессіда“, „Коріолан“; до 1610 — „Зимова казка“; до 1610—11 — „Цімбелін“; до 1611 — „Буря“; до 1613 — „Король Генріх VIII“.

Гроші, що їх заробляв Шекспір, як актер, а потім, як антрепренер театру „Глобус“, — а це були чималі суми, — приміщував він у різні торговельні операції, як от закуп будинків і землі, а року 1605 він бере на відкуп міські прибутки Стратфорду. Року 1597 купує він найбільший будинок у Стратфорді. Там оселяється його

сем'я, туди він часто навідується й там проходять останні роки його життя.

Умер Шекспір 23 квітня 1616 року, і поховано його в стратфордській церкві, де й тепер можна бачити надгробок і бюст — погруддя його.

ШЕКСПІРІВСЬКЕ ПИТАННЯ

Така в головних рисах традиційна біографія Вільяма Шекспіра. Недостатність відомостей, інколи суперечності, а потім і фактичні недоречності, що їх доводилось констатувати, стоячи на ґрунті цієї біографії, впадали на очі багатьом — і читачам, прихильникам поета, і дослідникам, і це не лише останніми часами, а навіть дуже давно. Це питання має свою історію.

Справді, статистика слів, уживаних від Шекспіра, не може не вразити.

Освічений англієць наших часів оперує трьомачотирма тисячами слів. У Текерея в його лексиконі — п'ять тисяч, у найбагатших мовою французьких письменників: Гюго, Готьє, Тена — до дев'яти тисяч слів. Шекспір є єдиний на світі письменник, що його мовні скарби досягають понад п'ятнадцять тисяч основних слів, а з похідними їх налічується до двадцяти тисяч. Це якось мало погоджується з тим, що каже

нам біографія про родинне оточення, шкільні роки й соціяльне становище Шекспіра.

Другий факт, не менш дивний. Перші дані про смерть великого поета, лише деякі натяки, а не біографія, датується не роком смерти Шекспіра, а написано їх років десять і пізніше по смерті. І в театральному журналі директора театра Філіпа Хенслоу, де є замітки з 1591 по 1609 рік про всіх тогочасних драматургів, навіть другорядних, немає жодного слова за Шекспіра.

Третій факт, що його не подають біографи. Шекспір був студент Кембріджського університету. Про це є дані в книзі „Полімантія“, що її видано року 1595 (друкарня Кембріджського університету).

Четвертий факт. Автографи Шекспіра — а їх лишилося сім — написано різними почерками, більшість їх написано скорочено, тоб-то підпис писав клерк, бо людина була неписьменна, і всі підписи мають різну ортографію. Року 1910 правник Дернінг Лавренс подав аналізу одного з документів — судового свідчення. З цього свідчення ясно, що стратфордський Шекспір був неписьменна людина. Замість підпису стоїть крапка на зразок того, як у нас ставлять хрещика.

П'ятий факт. Портрети Шекспіра (а їх є чимало й існує навіть окремий відділ шекспіро-

знавства — іконографія Шекспіра) мають дуже мало спільних рис, і багато з них визнано за підроблені, тоб - то зфальсифіковані. Дещо освітлює питання про те, хто був Шекспір, портрет його у виданні творів 1623 року.

Поряд із портретом у цьому виданні вміщено вірша, що належить приятелеві великого поета — Бен Джонсонові. Між иншим, там сказано: „Коли б тільки гравер так само добре змалював його душу на міді, як заховав його обличчя“. І справді, цей портрет є не що инше, як маска, звичайна актерська маска.

Шостий факт. У самому Стратфорді дуже мало знають за Шекспіра тих часів. Приміром, у четвертому томі географічної енциклопедії Ж. Блакю „Театр світу“ про Стратфорд сказано дуже мало і, між иншим, ось що: „Завдячує Стратфорд славу свою Жегану, архієпископові Кентерберійському, що збудував тут церкву, і Гюго Клоптону, судді лондонському, що збудував коштом власним міст через річку Евон“. І ні слова про Шекспіра, якого, здавалось би, повинні були тоді знати й шанувати в рідному місті.

Це все, а також і чимало инших даних наводили вже давно на думку, що під ім'ям Шекспіра писав хтось инший. Перший висловив ці сумніви року 1848 Джозеф Харт у своїй „Повісті про подорож яхтою“.

БЕКОНІЯНСЬКА ГІПОТЕЗА

Першу гіпотезу, так звану Беконіянську, запропонувала року 1856 Делія Бекон, яка доводила, що не Шекспір із Стратфорду, а славетний Фрексіс Бекон разом із іншими вченими був автором творів Шекспірових. Але найближча аналіза мови Шекспіра й Бекона доводять, що мова Шекспіра куди багатша й поетичною стороною вища.

Крім того, не можна припустити авторства Беконового й тому, приміром, що він виступав на процесі судовому проти змовників, проти Есекса й називав „Річарда II“ „п'есою, що закликає скинути королеву“.

Поки точилась шалена боротьба між беконіянцями й стратфорд'янцями, де-далі більше збиралось даних, що освітлювали життя Англії за часів Шекспіра. Року 1908 „Історична комісія в справі вивчення пам'яток старовини“ оголосила матеріали, знайдені в замку Бельвуар, що належав графам Ретлендам. На підставі цих матеріалів доводиться зробити припущення, що автор шекспірівських творів є Роджер Ретленд, один із найкращих представників вищої англійської інтелігенції. В дальшому викладі, кажучи про Роджера Ретленда, ми залишаємо однак за ним прізвище Шекспір, маючи на увазі, по-перше, що саме під цим ім'ям писав Ретленд

і, по - друге, що в прізвищі Шекспір ми вбачаємо складний історичний та історико - літературний комплекс, якого не слід би порушувати.

ШЕКСПІР - РЕТЛЕНД

Біографія Шекспіра - Ретленда, його виховання, його подорожі та участь у змові партії Есекса, що вилилась, правда, в невдаче, але збройне повстання 8 лютого 1601 року проти Єлисавети Кривавої, цілком погоджується з усім тим літературно - історичним матеріалом, що його являють п'єси Шекспіра, а якщо справжньому авторові довелось заховати своє авторство, то на це були дуже поважні причини конспіративного характеру. Театр того часу був за могутній засіб агітації. Партія Есекса прекрасно використовувала цей засіб: трагедію „Річард II“ ставиться одночасно на сценах усіх лондонських театрів. І народ, знаючи захований зміст трагедії, нестримно йде до театру. Там йому показують, як скинули з престолу та вбили Річарда - короля, що зрадив віру та звичаї батьків своїх і допустився великих злочинів.

А щоб замаскувати справжнє авторство, змовники з партії Есекса, попросту кажучи, купили ім'я стратфордського Шекспіра і, коли треба їм було, ставили на п'єсі. Через лорда

Савтгемптона передають вони Шекспірові чималу суму, аби лише він виїхав із Лондону й оселився в Стратфорді.

Тепер, коли досліджено кожен майже крок життя Шекспіра - Ретленда, коли ми знаємо, що це була людина на той час дуже освічена, що знала не лише англійську мову, але й латинську й французьку та італійську, людина, яка багато подорожувала і з власної волі, і з наказу владущих — тепер розвіюється більшість сумнівних питань, що їх не розв'язати ніяк, припускаючи авторство Шекспіра з Стратфорду¹⁾.

БІОГРАФІЯ РЕТЛЕНДА

Яке барвисте, багате на переживання життя Шекспіра — Роджера Ретленда порівняно з життям стратфордського Шекспіра!

Народився Роджер Маннерс, граф Ретленд 6 жовтня 1576 року в замку Бельвуар у Лейчестерському графстві в родині як на той час високоосвіченій, що мала зв'язки з літературними колами того часу. В бібліотеці Бельвуара

¹⁾ Хто бажав би познайомитись докладніше з сучасним станом цього інтересного питання, тому радимо, крім історичних монографій за добу Єлисавети, прочитати книгу: Ф. Шипулинский — Шекспир - Ретленд. Госиздат, Москва, 1924.

було багато книг і не аби - яких, а серед картин було чимало творів найвидатніших майстрів. 21 картина була в концертній залі, 20 — у новій галерії, 15 — у їдальні, 51 — у вітальні, 10 — у жовтій залі, 13 — у мармуровій залі, 63 — в залі картин, 39 — у великій галерії та 13 — на сходах. Тут були картини Дюрера, Гольбейна, Корреджіо, Рубенса, Ван - Дейка, Мурільйо, Рембрандта. Батько Роджерс, як і більшість предків його, мав університетську освіту, а саме юридичну.

Крім такого сприятливого оточення, серед книжок, картин, вплинула на творчість Шекспіра, безумовно, і навколишня природа. Бельвуар лежить у лісовій місцевості, що її прорізають Трент, Евон, де є багато лісових озер. Це — Шервудський ліс, що його чари відчуються у „Венері та Адонісі“, в „Дванадцятій ночі“, „Зимовій Казці“, „Сні літньої ночі“. Гуляючи й полюючи в цьому лісі, майбутній поет навчився любити природу, і не дивно, отже, що в творах його ми маємо таку незвичайну для пересічної людини силу назов квіток, трав, дерев.

Року 1588, тоб - то коли Шекспір - Ретленд мав одинадцять років, умер його батько. Уже цього року, як свідчать прибутково - видаткові записи його матери, він є учень королівської гімназії при Кембріджському університеті.

Року 1590 з середньої школи Шекспір-Ретленд переходить в університет і протягом чотирьох років закінчує його. Перші літературні спроби, як от „Генріх VI“, належать саме цьому періодові. В університеті Шекспір зазнайомився з Савтгемптоном, талановитим письменником, що теж захоплювався театром.

Закінчивши університетський курс і здобувши звання *magister artium*, поет їде в славетний Падованський університет. По дорозі на деякий час він затримується в Парижі при дворі короля Генріха IV Наварського. Як доводить п'єса „Даремні зусилля кохання“, Роджер мав час придивитись до французького придворного побуту й звичаїв. В Парижі також починає Шекспір „Комедію помилок“.

Подорожуючи далі, Шекспір зупиняється на деякий час у Швейцарії, в Цюріху, де знайомиться з філологом Гаспаром Базером.

Року 1596 Шекспір-Ретленд студент Падованського університету — прізвище його маємо в реєстрі студентів-чужоземців.

Тут, в Італії, Шекспір виявив велику продуктивність. Підчас перебування в Падуї, Вероні, Венеції дописано „Комедію помилок“, тут постали „Два веронці“, „Ромео та Джульєта“, „Венеціянський купець“.

Захорівши в Італії, можливо, на малярію, Роджер повертається року 1597 на батьківщину,

в Лондон, і 2 лютого 1598 року поступає у Gray Inn — вищий юридичний інститут. Того ж року склав він магістерський іспит в Оксфорді, здобувши звання *magister artium* і в цьому університеті.

До цього періоду належить і важлива в житті поета подія — одруження його з Єлисаветою Сідней, натурою безумовно обдарованою.

Ворог тиранії, Шекспір - Ретленд не міг лишатись байдужим до тогочасних подій політичних. Граф д'Есекс, переможець непереможної Армади, раніше фаворит королеви, втрачає колишні симпатії при дворі. Йому не важко було набрати собі прихильників, що підтримали б його, бо ні для кого не були таємницею жорстокі розправи кривавої королеви з її політичними ворогами. І в числі змовників партії Есекса був Шекспір - Ретленд.

Як ми казали, театр і тоді був за могутній агітаційний засіб. З цього театру і з таланту Шекспіра - Ретленда й скористалась партія Есекса, коли їй треба було підбурити народ до повстання. Коли було поставлено „Річарда II“, — а це був заклик скинути тирана, — королева лютувала до нестями, бо зрозуміла і натяк, і заклик.

Року 1599 разом з Есексом Шекспір - Ретленд був в Ірляндії, де тоді вибухло повстання. Цікаво, що саме на цей період припадає одна

вставка, зроблена між четвертим і п'ятим актом „Генріха V“, де, між иншим, сказано :

„Коли б тепер генерал нашої ласкавої імператриці, як це може статись одного чудового дня, повернувся з Ірляндії з повстанням на вістрі меча свого, скільки народу облишило б мирне місто, щоб зробити йому зустріч!“

7 грудня 1599 року Шекспір - Ретленд разом із герцогом Норсемберлендом відпливають з армією на Нідерланди проти Остенде, а потім проти Дюнкерка.

Рік 1600 і початок 1601 — це остаточна підготовка до повстання. В цій підготовці чималу роль відіграла трагедія „Юлій Цезар“. Плани змовників було дещо попереджено, їм довелось виступити раніш, ніж вони хотіли — виступити, не чекаючи допомоги із Шотляндії. В суботу 7 лютого в усіх театрах Лондону поставлено „Річарда II“, а в неділю 8 лютого три сотні змовників раду радили в будинку Есекса. Коли підчас наради вони побачили, що плана їхнього вже розкрито, вони все ж вийшли на вулицю під командою Есекса.

Перед вели Шекспір - Ретленд і Савтгемптон. Але народ не підтримав їх, палац королеви оберігала варта. Тимчасом наближається військо, починається стрілянина, змовників розбито. Недобитки їхні з Есексом зібрались у його будинку. Почалась облога цього будинку,

далі капітуляція, а потім нашвидку організований суд.

П'ятеро головних змовників засуджено. Це були Есекс, Кефф, Деверс, Меррік і Деві (останнього королева помилювала). Смерть загрожувала й Шекспірові, але дядько його заплатив чималий штраф, і йому дозволено взяти поета на поруки в замок Уфінгтон.

Мов обірвалась нитка життя й безсило опускаються руки... Відчай і сум — ось домінантний настрій цього періоду.

До нього належить „Гамлет“ (перший варіант), а року 1604 надруковано новий варіант, з доповненнями. Цей новий варіант зроблено під впливом важливих для поета змін, що сталися року 1603. Цього року вмерла королева Єлисавета, і престіл перейшов до Якова I, короля шотландського. Новий король випустив із в'язниці Савтгемптона, а Ретлендові дав найвищий орден — Підвязки. Здавалось би, можна знову починати придворне життя, лише в іншому, сприятливішому оточенні. Але після таких переживань поетові ближча була тиша Шервудського лісу, ніж блискуче життя при дворі. І король призначив його на управителя Шервудського лісу. Але раніш, ніж відпустити Ретленда, король доручає йому пливти в Данію, вітати короля Христіяна IV з приводу народження сина. 28 червня Шекспір на чолі

посольства відпливає в Данію. По двох тижнях, після урочистих свят, спектаклів і балів, 19 липня Шекспір - Ретленд відпливає в Англію. Але по дорозі нове нещастя. Буря... Чотирнадцять днів і ночей лютувала буря, розбила корабель і викинула його на скелі Скарбору.

Ця боротьба на життя й смерть і відбилась в останньому творі поета — „Буря“.

До останнього періоду належать небагато, але найкращих (після „Гамлета“) творів — „Макбет“, „Король Лір“ і „Отелло“.

Відмовляючись від яких-будь придворних посад, Шекспір інколи приїздив до Лондону, але здебільша тримався далі від виру життєвого. Умер він 26 червня 1612 року в Кембріджі на тридцять шостому році життя.

Такий погляд на авторство Шекспіра - Ретленда потверджують дуже багато фактів. Значно найголовніші з них.

Місце, де відбувається дія в перших шекспірівських п'єсах, цілком відповідає місцеперебуванню Шекспіра - Ретленда в той час, коли він писав їх.

У видаткових записках Бельвуара є замітки про книжки, що їх куповано. Дати цих записів збігаються з датами й часом, коли писано відповідні п'єси. Багато деталів у п'єсах Шекспіра точно відповідають фактам із життя Шекспіра - Ретленда. Це стосується також і зміни переживань і настроїв, що відбивались у п'єсах.

ОТЕЛЛО

Найдосконаліша з трагедій Шекспірових „Отелло“, написана року 1604 — 1605 і поставлена на сцені року 1605 уперше, належить періодові достиглої та цілком розвиненої творчости.

Тему трагедії взято із збірника новел італійського письменника Джіральді Чінтіо, виданого року 1566 у Венеції. В новелі цій оповідається про Мого (італійською мовою це може значити не лише „мавр“, а й взагалі „смугливий“), що служив у венецькому війську й був видатним воєначальником. Цього Мавра полюбила благородна венеціянка Disdemona, полюбила за його мужність та відвагу, виявлені в походах. Проти волі батьків своїх вона пішла заміж за нього, і деякий час жили вони щасливо у Венеції. Коли Мавра призначили командувати ескадрою, щоб пливти на Кипр проти турецької флоти, Дездемона не хоче лишатись сама і, не боячись незгод воєнних, їде з чоловіком на Кипр. У Мавра був поручник, „людина злого серця“, але дуже красивий; Мавр дуже любив його й ставився довірливо до нього, бо „не мав жодного уявлення про його низькі почуття“. Дружина цього поручника була подругою Дездемони, і вони бували одна в одній часто в гостях.

Поручник покохав Дездемону, але всі його зусилля добитись успіху були марні. Вважаючи, що Дездемона не звертає на нього уваги лише тому, що кохає заступника Мавра (*il capitano di squadra*), поручник хоче усунути якомсь свого ворога. Одного разу, коли Дездемона прийшла до його дружини, він тишком і непомітно взяв її хустку, а потім підкинув її капітанові. З цього й починається.

Не довіряючи більше дружині своїй, навіть більше — цілком переконаний, що вона зраджує, Мавр де-далі більше вірить поручникові. Цей не хоче допустити, щоб Дездемона належала кому-будь іншому, і вбиває її, вбиває, майже на очах Мавра. Про цей злочин спочатку ніхто не знав. Але потім у почутті Мавра постає перелік: він відчуває відразу до поручника й звільняє його. Втративши посаду й не досягши чого хотів, поручник викриває заступникові, як одного разу Мавр хотів позбавити його життя. Заступник тягне Мавра до суду. Рада Десятьох катує Мавра, але той не визнає свого злочину. Присуд Ради Десятьох — вигнання Мавра. Згодом і поручникові довелося стати перед судом, бо він обвинуватив одного з товаришів у вбивстві, і закінчив свої дні під рукою ката.

На цій нескладній фабулі, вводячи декілька нових персонажів і змінюючи деталі, Шекспір виготовує складну психологічно витриману

трагедію, яка вражає розвитком дії, єдністю, послідовним наростанням почуття від першої до останньої дії.

Центральні постаті трагедії, як їх подає Шекспір, дві—Отелло і Яго і, може, в більшій мірі Яго.

Отелло щиро любить Дездемону й сам по собі він не ревнивий. Коли б не було Яго, не було б і трагедії. Отелло—дуже довірлива людина, і лише в останньому акті дізнається він про справжнього Яго.

Образ Яго змальовано куди сміливішими й виразнішими рисами, і є підстави гадати, що за природний матеріал для нього були справжні історичні персонажі з придворного життя, багатого на інтриги. Є оповідання про те, як в одному американському містечку публіка чекала по закінченні п'єси, поки вийде Яго, щоб побити його; а один із глядачів після другої вистави „Отелло“ навіть убив актера—Яго.

Яго складає диявольський план і виконує його математично розраховано. Спочатку легкий натяк у першій дії робить не Яго, а Брабанціо, батько Дездемони:

Гляди її, як в тебе очі є:

здурила батька, здурить і тебе.

З другої дії починаючи, Яго виконує послідовно свої плани. Коли Монтано й Кассіо посварились і дійшло в них до бою, Отелло хоче

довідатись, яка тому причина ; але Яго не хоче пояснити :

Не можу я сказати,
що за причина їхньої незгоди.

Третя дія, коли Дездемона просить за Кассію, є момент, коли в Отелло починає складатись переконання, що дружина його зраджує. Яго спочатку обережно запитує, чи давно Дездемона знайома з Кассію. Запитання це само по собі не важливе, та Яго хоче поглибити, роз'ятрити сумніви. Невідоме вабить найбільше. Яго це прекрасно знає й розкриває „правду“ по-малу — тут слово. там слово. Діялог між Отелло та Яго в третій дії й дає прекрасний зразок, як нарастають сумніви під впливом одного навіть слова. Але Отелло хоче доказів. Другий логічний ступінь у плані Яго — перейти до „доказів“. До них він і переходить. Перший із таких „доказів“ — досить природно передана картина : Кассію, що говорив уві сні. А другий — заздалегідь підготовлена історія з хусткою.

Четверта дія безупинно розвиває той самий план. Подавши думку про хустку, Яго не облишає Мавра. Він роз'ятрює його уявлення картиною зради. І тут така сама витримана послідовність. Спочатку Яго каже про поцілунок :

То погляд ваш такий,
що поцілунок потай . . .

Потім другий ступінь :

Або що з другом в ліжку голим
полежати годину й більш без замірів
порочних...

І третій :

Коли ж моїй дружині я дарую хустку,
то, пане мій, її вона вже власність: як свою,
віддати може, думаю, кому захоче.

Але все це треба потвердити й потвердити одразу ж, бо инакше слова не справлять такого вражіння. Для цього й призначено сцену між Кассіо та Яго, за якою потай стежить Отелло. Яго починає розмову про Біянку, а Отелло упевнений, що справа йде про Дездемону, і те, що він чує й бачить, потверджує правдивість слів Яго. Наприкінці дії четвертої доходить ся кульмінаційного пункту: Отелло переконаний і прямо каже Дездемоні, що вона повія.

П'ята дія — цілком логічний висновок з усього попереднього. Яго повинен усунути з шляху Кассіо:

Кассіо живий лишиться,
то життя його краса що дня
наводитиме сум.

Але не сталось те, чого хотів Яго — стороння, випадкова причина на перешкоді стала. На місце, де призначено було вбити Кассіо, при-йшли Людовіко й Граціяно.

Витримана й спокійна поведінка Яго, коли він бачить, що його плани розкрито, що Отелло та всі знають правду.

Отже, в особі Яго ми маємо движну силу цілої трагедії: визначити мету, обрати для неї засоби, вміти психологічно обдуманно вплинути на інших, примусити їх бути за знаряддя своє і разом із тим удавати з себе цілком непричетну особу, що її розгадують лише випадково, лише на останку — такий перед нами Яго.

Інша справа з Отелло. Це відважна людина, що часто ризикувала життям своїм на війні; благородна, що хоче знати правду відразу, а не півправди; довірлива, що довго не помічає, хто її ворог, а хто друг; з природи не ревнива навіть; вона аналізує те, що бачить, і робить логічні висновки; вона вимагає доказів, і коли має їх, то переконується. Отелло є в кожному з нас: часто ми дивимось очима Яго й часто вважаємо за докази те, що лише здається ними, бо не перевіряємо критично, холодним розумом, а дивимось очима серця.

Психологічно правильне наростання почуття й афектів, починаючи від незначного натяку до кінцевого розряду — ось у чому вартість „Отелло“. Слово — уявлення — дія. Ці три фази переживає кожен із нас що дня. Пережив їх і Отелло. В ньому насамперед слід вбачати не ревнивого й розлютованого самця. Отелло — великий

страдник: бачити, як заплямовується найчистіше, що є в світі, стежити за цим занепадом і переконуватись — це велике страждання. І повстає Отелло не проти зради, як такої, а проти лицемірства, проти брехні.

Що до інших персонажів, крім Дездемони, то їх змальовано більш-менш у загальних рисах, так, щоб не послаблювати вражіння від центральних двох.

До нас трагедія ця дійшла з деякими вставками й варіантами. Перший раз її видано року 1622 *in quarto*, а другий — у посмертному виданні *in folio* року 1623, коли додано чимало нових рядків і випущено дещо.

ТЕАТР ЧАСІВ ШЕКСПІРА

Піднесення міського життя, про яке ми казали вище, а разом із тим і порівняно мала приступність книги для широких мас зумовлювали велику популярність театру. Особливо лондонці були охочі до всяких видовищ, процесій, військових парад. Була навіть частина Лондону, Бенксайд, на березі Темзи, де були сконцентровані театри столиці. І театр задовольняв свого глядача, бо цей театр, з одного боку, відбивав історичне, часто дуже близьке глядачам життя, знайомив широкі маси з історією, а з другого — показував людину та страсті

її. Але відповідно до епохи театр цей мав і свої особливості, які часто здаються нам чимось далеким, чужим, з нашого погляду неприпустимим. Приміром, навіть Шекспір, тоб-то людина високоосвічена, вживає виразів, які, на наш погляд, є непристойні. Причина цього та, що люди барокко, відійшовши від доби старого лицарства, ще не засвоїли елементарних звичок культури. В побуті було багато рис грубеньких таких, примітивних. Це помітно й на мові. Ліжки та подушки були ще тоді за дивину, виделки теж були новиною. Білизну прали не з милом, а з коров'ячим гноєм. Навіть про королів, як от про Якова, знаємо, що не мив він рук, а витирав їх злегка хусткою. Ця грубість була і в розвагах того часу, коли тішились кулачними боями, підкидали вгору півнів, звязавши їм крила, і ловили їх на списа або їли гарячі пиріжки наперегони. Не лише грубість, але й жорстокість — відзнака тодішньої маси. Багато було смертних кар, а голови скараних виставляли на страх. Року 1592 один німець, подорожуючи, бачив на лондонському мості тридцять чотири голови. Багато було процесів судових проти ворожбитів і відьом. Все це є відгуки середньовіччя. Їх маємо ми й у мові. Люди сміливо називали тоді речі власними їхніми йменнями, не боячись слів. І багато є в драматичній літературі взагалі і в Шекспірових творах такого, що

нам здається цинічним. Є це і в „Отелло“, хоч і не в такому розмірі, як в інших трагедіях. Це перше, що слід знати, щоб правильно розуміти твори того часу.

Друга особливість їх — це складність, так би мовити, різнобічність їхня. Книга була тоді мало-приступна, і театр, заступаючи книгу, повинен був задовольняти, всі верстви суспільства — і вищі, і середні, і нижчі, давати і розвагу, і повчання відповідно до смаку кожної.

Ця складність і різнобічність виявляється і в складових елементах трагедій того часу. Бо є в них елементи і середньовічної містерії, і народнього фарсу, і трагедії крові, і комедії Плавта, і пасторали італійської, і хроніки рідного краю.

Зовнішньою стороною театр тих часів був теж неподібний до нашого. Якоїсь єдиної будови народній театр тоді не мав. До 1623 року це були дерев'яні будівлі овальної форми, як от „Лебідь“ і „Глобус“, многокутної — як „Роза“, прямокутної — як от „Фортуна“. Року 1888 найдено в Голяндії малюнок, що з нього можна скласти уявлення про тодішні театри. Це — малюнок театру „Лебідь“. В овальній будівлі бачимо ми всередині три яруси місць для глядачів. Сцена прямокутної форми міститься всередині. Із сцени є виходи в першому ярусі, двоє дверей (в інших театрах їх було й троє). Отже,

перше, що впадає на очі — нема театральної завіси в нашому розумінні.

Крім центральної сцени, була ще задня, в тій частині, де були двері, і ця сцена мала завісу. Іноді дію доводилось переносити на другий ярус над задньою сценою. Така сцена додається дуже часто, коли дія відбувається в двох площах, двох поверхах, приміром, море й палуба корабля. Ця трохи незвична будова стане зрозуміла лише в історичній перспективі: таку будову мали англійські, а також голяндські гостиниці.

Розміри театрів були не дуже великі. Приміром, театр „Фортуна“ мав в основі квадрат, сторона якого зовні — 80 ф., в середині — 55 ф. (25 ф. на бічні галереї) Вишина ярусів: першого — 12 ф., другого — 11 ф., третього — 9 ф. Сцена 43 ф. завширшки, а в глибину $27\frac{1}{2}$ ф. Що до театрів приватних, то вони були менші. Такі театри, як „Фортуна“, могли вмістити 1.000 — 1.200, а театри приватні 500 — 600 чоловіка.

Точних немає даних про оркестру, а саме про її місце. Щось найпевніше, містилася вона над сценою за балконом, але не між сценою та партером. В оркестрі було звичайно вісім-десять музик, а найуживаніші з інструментів були флейта, гобой, скрипка.

Дах був солом'яний, іноді з черепиці й захищав від дощу лише частину сцени. Над

дахом була невеличка надбудова, башта : з неї й на неї на хмарі сходять і підіймаються боги. Був у помості також і люк, що з нього виходили привиди, нечиста сила то-що. Позаду сцени були кімнати для актерів — куліси. Був також і неодмінний суфлер-підказувач. Вихід для публіки робили один, і це становило велику небезпеку на випадок пожежі.

Декорації були дуже примітивні — завіси й килими. Але безперечно були й складніші; при-міром, інвентарний опис 1598 року зазначає „полотнище із сонцем і місяцем“, скелі, навіть „місто Рим“. Місце дії або зазначалось у словах дієвої особи, або вивішували написи, так звані titles.

Між діями були антракти, але протилежно нашим часам дуже короткі. В антракті іноді танцював актер, іноді виходив клоун і розважав глядачів.

Починались вистави пізно, о десятій годині, і закінчувались далеко по півночі, як це було в театрах придворних; ставили також вистави вдень — у театрах народніх.

БІБЛІОГРАФІЯ

Література про Шекспіра надзвичайно багата. В Британському музеї у відділі Shakesperiana налічується мало не 4.000 книжок. Року 1868

відкрито шекспірівську бібліотеку в Бірмінгемі, що тепер налічує понад 10.000 назов. Їх було б іще більше, коли б не сталась пожежа в цій бібліотеці року 1879.

Наводимо далі список англійських видань повного зібрання творів Шекспіра.

Перше повне зібрання творів — *in folio*, що його видали Юмінг та Кондель року 1623. Налічується нині лише щось 160 примірників цього видання. Щоб зробити його приступнішим для дослідувачів, його перевидано кілька разів фотографічно: року 1864 — 1865 видання Ставнтон, року 1876 — Голівеля - Філіпса, а року 1902 — найкраще й найточніше фототипичне видання теж Голівеля - Філіпса.

Друге *in folio* датується роком 1632 і майже повторює перше.

Третє *in folio* датується роком 1663, і в ньому є декілька псевдошекспірівських драм.

Четверте *in folio* датується роком 1685 і повторює видання 1663 року.

Перше більш-менш критичне видання належить першому біографові Шекспіра — Ров (Rowe; 1709 року 6 томів і 1714 р. 9 томів *in 8°*). З дальших видань XVIII століття заслуговують на увагу видання: Попа (1725, 6 т.; 1728, 10 т.; 1735, 1768); Теобальда (1733, 7 т.; 1740, 1752, 1772, 1773); Генмера (1744); Варбуртона (1747, 8 т.); Джонсона (1765, 8 т.); Кепеля (1768, 10 т.);

особливо Стівенса (1773, 10 т.; 1778, 1785, 1793 в 15 т.); Мелона (1790, в 10 т.).

Всезбірку всіх коментарів являє „Variorum edition“ Ріда, 1803 р. (21 том). Друге видання цього „Variorum edition“ 1813 року і третє — 1821. Подібне до цього й прекрасне „New Variorum edition“, що являє собою справжню енциклопедію (12 томів, 11 п'єс, 1871), американця Фернеса.

З видань XIX віку зазначмо видання Дайса (1857); Ставнтон (1868—1870); Деміуса (1854); Кембріджське видання Кларка й Райта; Нью-Йоркське „Bankside edition“, що виходить з року 1888; Гарнеса (1825); Сінгера (1826); Найта (з ілюстраціями, 1838—43); Баррі Корнвелля (1839—43, теж ілюстроване); Голівель-Філіпса (1853—61); Грент-Вайта (1857—65); „Henry Irving edition“ (1888—90); Голанца (1894—96); „Oxford edition“ Крега (1894); Герфорда (1899); К. Дайтона (1890).

Повні зібрання творів перекладено французькою мовою: Летурнер (1776—82), виправлено від Гізо (1821—1860—62); Мішель (1839); Ларош (1839—43); Монтею (1867—72); Франсуа Віктора Гюго (1859—66— всі переклади прозою); німецькою: Віланда (1762—66); Ешенбурга (1775—82); Шлегель-Тіка (1797—1833); Боденшtedта, Фрейліграта й Гайзе (1867—71); Фосса (1818—29); Бенді (1825—26);

Кернера (1836); Бетгера (1836—37); Ортлеппа (1838—39); Келлера та Раппа (1843—46); Мольтке (1865); Кавфмана (1830—36); італійською: Мікеле Леоні (1819—22); Карло Русконі (1831); Каркано (1875—82); голландською: Кока (1873—80); Бургердіка (1884—88); польською: Крашевського (1875); українською є переклади багатьох трагедій, в тім числі „Отелло“, П. Куліша, Львів, т-во ім. Шевченка; угорською (1824, 1889—91); чеською (1856—73); шведською: Гагберга (1848—51); данською (1807; Лембке, 1845—50); фінською: Каяндера (1879); еспанською (1885); російською: Н. Кетчера (1830 роки); Л. Соколовського (1897); Гербея і Некрасова (1865—68); П. Каншіна (1893 і 1902); видання Брокгавза-Ефрона за редакцією Венгерова (з 1902 до 1904 р.). Цей переклад, крім самого тексту й приміток, подає дуже багато ілюстрацій, між иншим, репродукції з картин художників XVIII й XIX століття на шекспірівські теми, і цією стороною являє єдину майже в Європі спробу.

Що до неповних перекладів поодиноких п'єс різними мовами, навіть говірками індустанськими, то число їхне справді колосальне.

Переклад „Отелло“, що його подаємо з відповідними коментарями, історично-речовими та граматичними, зроблено з пропозиції Державного

Видавництва України, на основі двох видань: K. Deighton'a (Macmillan and Co, London), 1924 р. і A. Dyce'a (Tauchnitz, Leipzig), 1868 р. Перше з них, Дайтонове, належить до найкращих коментованих видань, і з 1890 року до нашого часу його перевидано десять разів.

Маючи на меті насамперед якомога більше наближення до англійського оригіналу й передачу як-найточнішу настроїв та переживань, ми обрали віршовану, ритмізовану форму перекладу. Річ у тім, що в Шекспірових трагедіях є логічний з художнього боку правильний перехід від вірша, іноді і з римою, до прози. Ось чому в прозовому перекладі цю рису безнадійно й губиться, бо не передає він урочистости віршованих діалогів.

Ще й друга є причина, чому обрано переклад віршований, хоч і маємо майстерний переклад Кулішів. Наближаючись по змозі до оригіналу й беручи на увагу критично-дослідницьку роботу останніх десятиліть, ми дбали також і про наближення до сучасної літературної мови. Тому вважаємо, що переклад цей, можливо, придасться і для нашої сцени. Крім того, в багатьох перекладах російських і в Кулішовому є подекуди пропуски, навіть не заанотовані в примітках, особливо в місцях неясних або тих, де важко передати гру слів. Не завжди маючи силу перебороти ці труднощі, ми однак

даємо повний переклад із відповідними поясненнями в коментарях.

Нарешті, придасться коментований переклад цей і тим, хто цікавиться англійською літературою, вивчає англійську мову й бажав би читати Шекспіра в оригіналі, користуючися з першого - ліпшого видання тексту та звичайного словника.